

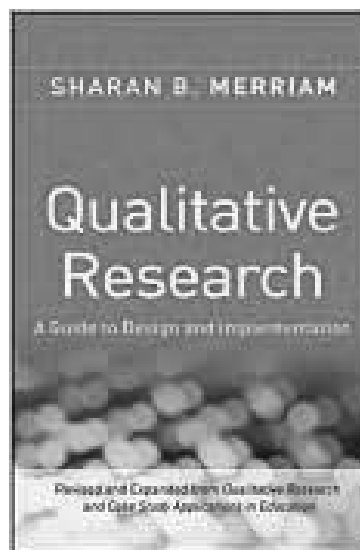
پژوهش کیفی

راهنمای طراحی و اجرا

■ دکتر یزدان منصوریان^۱

دانشیار دانشگاه تربیت معلم تهران

و نیم گذشته (ژانویه ۲۰۱۰ تا آگوست ۲۰۱۱) منتشر شده‌اند. بنابراین، به نظر می‌رسد که در سال‌های اخیر روند انتشار آثار مربوط به رویکرد کیفی در پژوهش کاملاً فزاینده و صعودی بوده است. البته، بررسی دقیق‌تر به جست‌وجوی جامع‌تر با کلیدواژه‌های متعدد و در منابع متعدد دیگر نیاز دارد. اما همین جست‌وجوی ساده در یک کتاب‌فروشی معروف اینترنتی به تنهایی کافی است که خبر از رشد روزافزون آثار در این زمینه داشته باشد. اکنون پرسش اصلی این است: «چرا در یکی دو دهه اخیر پژوهشگران در رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی چنین به رویکرد کیفی علاقه‌مند شده‌اند؟» آیا این علاقه‌مندی فقط نشانه‌ای از یک موج زودگذر است یا خبر از تحولی بنیادین در این رشته‌ها دارد. هرچند قضاوت درباره آینده این حوزه دشوار است، حداقل می‌توان گفت که تا امروز رویکرد کیفی توانسته ابزارهای تازه‌ای برای تحقیق و پژوهش در اختیار محققان قرار دهد و عرصه‌های تازه‌ای ایجاد کند. عرصه‌هایی که ورود به آنها با تکیه بر روش‌های کمی میسر نیست. کتاب پژوهش کیفی: راهنمای طراحی و اجرا، یکی از آثار ارزشمند درباره رویکرد کیفی به تحقیق است که به قلم یکی از متخصصان صاحب‌نام و صاحب‌نظر در علوم تربیتی نوشته شده است.

■ Merriam, S. B. Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation, Jossey-Bass and John Wiley & Sons, 2009, xv, 304 p. ISBN: 978-0-470-28354-7.

مقدمه

جست‌وجویی ساده در کتاب‌فروشی اینترنتی بزرگی مثل «آمازون»^۲ نشان می‌دهد که تعداد کتاب‌هایی که در چند سال اخیر درباره رویکرد کیفی به پژوهش منتشر شده‌اند، به شدت رو به افزایش بوده است. جست‌وجوی ترکیب «پژوهش کیفی» در فیلد عنوان کتاب‌های این سایت ۱۴۱۲ اثر، و همین جست‌وجو در فیلد کلیدواژه ۲۳۶۲ نتیجه در پی دارد. البته، این جست‌وجو مربوط به زمان نگارش این نقد، مرداد ۱۳۹۰ است و اکنون که شما آن را می‌خوانید احتمالاً بر این تعداد نیز افزوده شده است. جالب است اگر این جست‌وجو فقط به آثار منتشرشده بعد از سال ۲۰۰۰ محدود شود، تعداد عناوین بازیابی‌شده با همین کلیدواژه ۱۵۴۱، و آثار بعد از ۲۰۰۵ برابر با ۱۰۳۳ کتاب است. این نتیجه وقتی جالب‌تر می‌شود که بدانیم ۲۹۲ عنوان از این آثار فقط در تقریباً یک سال

درباره نویسنده

خانم پروفسور «شاران بی. مریام»^۳ استاد علوم تربیتی دانشگاه جورجیا در آتن، پایتخت یونان است. حوزه تخصصی ایشان آموزش بزرگسالان و روش‌های پژوهش کیفی است. وی در سال ۱۹۷۱ مدرک کارشناسی ارشد خود را در رشته آموزش زبان انگلیسی از دانشگاه اوهایو آمریکا دریافت نموده، و در سال ۱۹۷۸ با درجه دکتری علوم تربیتی از دانشگاه راتگرز فارغ‌التحصیل شده است. پیش از آغاز به‌کار در دانشگاه جورجیا، پروفسور مریام مدتی عضو هیئت علمی دانشگاه‌های ایلینویز و ویرجینیا در آمریکا بوده است. علایق آموزشی و پژوهشی ایشان عبارتند از: آموزش و یادگیری بزرگسالان، توسعه آموزش برای بزرگسالان و رویکرد کیفی در پژوهش. پروفسور مریام در کارنامه پربار آموزشی و پژوهشی خود علاوه بر سال‌ها تدریس در چندین دانشگاه، انتشار ده‌ها مقاله و

مشارکت مستقیم در نگارش حداقل ۲۵ کتاب را دارد. در فهرست آثار ایشان می‌توان به کتاب‌هایی با عناوین زیر اشاره کرد: مقدمه‌ای بر آموزش بزرگسالان در عمل و نظر (مریام و بروکت، ۲۰۰۷)؛ مبانی فلسفی آموزش بزرگسالان (الیاس و مریام، ۲۰۰۵)؛ پژوهش کیفی در عمل: نمونه‌هایی برای بحث و بررسی (مریام، ۲۰۰۲)؛ تازه‌هایی در نظریه یادگیری بزرگسالان: عرصه‌ای جدید در آموزش مستمر (مریام، ۲۰۰۱)؛ موردکاوی در علوم تربیتی: رویکردی کیفی (مریام، ۱۹۸۸). همچنین، پرفسور مریام عضو هیئت تحریریه تعدادی از مجله‌های تخصصی بین‌المللی در حوزه علوم تربیتی است و مدتی در دانشگاه‌های مالزی و کره جنوبی نیز به تدریس و تحقیق مشغول بوده است. همچنین، ایشان تاکنون در کشورهای مختلف کارگاه‌های آموزشی متعددی درباره یادگیری بزرگسالان و پژوهش کیفی برگزار کرده است.

معرفی کتاب

کتاب حاضر شامل سه بخش و ده فصل است. بخش نخست با عنوان «طراحی پژوهش کیفی» خود دارای چهار فصل است. نخستین فصل آن با عنوان «پژوهش کیفی چیست؟»، کلیاتی درباره ماهیت این رویکرد؛ تاریخچه؛ مبانی فلسفی و نظری؛ و مقایسه اجمالی آن با رویکرد کمی ارائه می‌کند. همچنین، در این فصل نویسنده شش ویژگی ضروری برای پژوهشگر موفق که قصد به کار بردن رویکرد کیفی را دارد برشمرده، که عبارتند از: روحیه پرسشگری؛ توانایی تحمل ابهام و عدم قطعیت؛ توانایی در مشاهده دقیق؛ مهارت در طرح پرسش‌های خلاقانه؛ مهارت تفکر استقرایی و توانایی در نگارش علمی.

فصل دوم با عنوان انواع «روش‌های کیفی» به معرفی شش روش عمده در این رویکرد می‌پردازد، که عبارتند از: پدیدارشناسی، قوم‌نگاری، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، موردکاوی (مطالعه موردی)، تحلیل روایی و پژوهش انتقادی^۱. البته، توضیحات ارائه‌شده در مورد هر یک از این روش‌ها نسبتاً مختصر است و تصویر دقیقی از چگونگی اجرا و مراحل انجام پژوهش با این روش‌ها را در اختیار خواننده قرار نمی‌دهد. اما در هر قسمت استادهای لازم به منابع تکمیلی داده شده و خوانندگان علاقه‌مند می‌توانند به آنها مراجعه کنند.

در فصل سوم توضیحات بیشتری درباره یکی از این روش‌ها که روش موردکاوی است، ارائه می‌شود و امتیازهای آن با تفصیل بیشتری ارائه می‌گردد. موردکاوی به معنای محدود کردن دامنه مطالعه به یک گروه کوچک نظیر یک کلاس درس یا یک سازمان است تا از این رهگذر پژوهشگر بتواند با عمق بیشتری به بررسی پدیده مورد مطالعه بپردازد. در این فصل نویسنده به برخی پندارهای نادرست رایج در مورد مطالعات موردی به خوبی پاسخ می‌دهد. مثلاً گروهی بر این باورند که دانش تعمیم‌پذیر به جوامع آماری بزرگ که در مطالعات کمی معمول است، ارزشی به مراتب بیشتر از یافته‌ای تحقیقی دارد که مبتنی بر یک نمونه کوچک باشد. در

پاسخ، نویسنده بر این نکته تأکید می‌کند که به دلیل تأثیر «بافت» بر مفاهیم فرهنگی و اجتماعی که محور اصلی پژوهش‌های کیفی است، مطالعات موردی بسیار دانش‌افزا و روش‌نگرند؛ چرا که بافت ماهیتی پویا و چندوجهی دارد و فقط در مطالعات با سطوح خرد و عمق زیاد می‌توان به شناختی دقیق از آن رسید.

فصل چهارم که آخرین فصل از بخش نخست و یکی از مختصرترین فصل‌های کتاب است، مراحل طراحی یک پژوهش کیفی را دربرمی‌گیرد و توضیحاتی نیز در زمینه «نمونه‌گیری هدفمند» در این رویکرد شامل می‌شود. رهنمودهای نویسنده برای یافتن موضوع پژوهش مناسب با رویکرد کیفی و چگونگی تبیین مسئله تحقیق از جمله بخش‌های دیگر این فصل است.

بخش دوم با عنوان «گردآوری داده‌های کیفی» از سه فصل تشکیل شده، که فصل پنجم با عنوان «انجام مصاحبه‌های موفق» نخستین آنهاست. با توجه به اهمیت مصاحبه به عنوان یکی از ابزارهای معمول و مرسوم در گردآوری داده‌های کیفی مطالعه این فصل برای خوانندگان می‌تواند بسیار آموزنده باشد. نویسنده براساس ساختار مصاحبه‌ها آنها را به سه نوع اصلی تقسیم می‌کند، که عبارتند از: مصاحبه‌های کاملاً ساختاریافته، نیمه‌ساختاریافته و بدون ساختار. در مصاحبه‌های ساختاریافته محقق پرسش‌های مورد نظر خود را از قبل تدوین نموده و حتی ترتیب طرح آنها را نیز پیش‌بینی کرده است. اما در مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته هرچند موضوعات اصلی از قبل مشخص شده، مصاحبه‌گر در چگونگی و ترتیب طرح پرسش‌ها آزادی بیشتری دارد و می‌تواند

جست‌وجویی ساده در کتاب‌فروشی اینترنتی بزرگی مثل «آمازون»^۲ نشان می‌دهد که تعداد کتاب‌هایی که در چند سال اخیر درباره رویکرد کیفی به پژوهش منتشر شده‌اند، به شدت رو به افزایش بوده است

حضور باید و نقش واقعی خود را پنهان کند؛ چرا که این کار با اخلاق پژوهش کاملاً مغایر است و نمی‌توان باورها و رفتارهای افراد را بدون اطلاع و رضایت آنان مورد مطالعه قرار داد. برای حل این مشکل کتاب حاضر راهکار دوم را توصیه می‌کند و از پژوهشگر می‌خواهد اگر قصد مشارکت در فعالیت‌های گروه مورد مطالعه را دارد، باید به آنان اطلاع دهد. هرچند ممکن است این آگاهی بر رفتار طبیعی و همیشگی آنان تأثیر گذارد، پژوهشگر مطمئن خواهد بود که به مبانی اخلاق پژوهش وفادار مانده است. در دو نوع دیگر، پژوهشگر فقط به‌عنوان ناظر رفتار گروه مورد مطالعه را مورد مشاهده قرار می‌دهد. در این فصل نویسنده پیشنهاد‌های مفیدی نیز برای ثبت مشاهدات پژوهشی ارائه نموده است.

فصل هفتم به معرفی انواع منابع اطلاعاتی معمول و مرسوم در تحقیقات کیفی اختصاص یافته، که از آن جمله می‌توان به اسناد و مدارک، مدارک شخصی، منابع دیداری - شنیداری، اجسام و اشیاء مرتبط با پدیده مورد مطالعه و همچنین یادداشت‌های شخصی پژوهشگر در طول فرایند تحقیق اشاره کرد.

فصل هشتم که نخستین فصل از بخش پایانی کتاب است به‌طور کامل به چگونگی توصیف و تحلیل داده‌های گردآوری شده می‌پردازد. در صفحات ۱۷۱ و ۱۷۲ توصیه‌هایی عملی یافت می‌شود که برای پژوهشگران جوان و تازه‌کار در حوزه تحقیق کیفی بسیر کاربردی است. مثلاً چگونگی محدود کردن حوزه مورد مطالعه؛ چگونگی تدوین طرحی برای گردآوری داده‌ها؛ و راهکارهایی برای تقویت خلاقیت و نوآوری در این فرایند از جمله

در خلال مصاحبه در صورت نیاز پرسش‌های تکمیلی نیز مطرح کند. سرانجام در مصاحبه‌های بدون ساختار پرسش‌ها کاملاً باز و انعطاف‌پذیر است و بیشتر به یک گفت‌وگوی غیر رسمی بین پژوهشگر و مصاحبه‌شونده شباهت دارد. نویسنده در این فصل مزایا و معایب این سه روش را توضیح داده و راهکارهایی برای به حداکثر رساندن کارایی مصاحبه ارائه نموده است. وی در صفحه ۹۶ با استناد به پاتن (۲۰۰۲)، شش نوع اصلی پرسش در مصاحبه‌ها را معرفی کرده، که عبارتند از: پرسش درباره تجربه‌ها و رفتارهای مصاحبه‌شوندگان؛ دیدگاه‌ها و نگرش‌های آنان؛ احساسات و عواطفشان؛ اطلاعات و دانشی که در اختیار دارند؛ بازخوردهای آنان نسبت به رخدادهای پدیده‌های مرتبط با موضوع تحقیق؛ و سرانجام پرسش‌های دموگرافیک مثل جنسیت، سن، درآمد، سطح تحصیلات و غیره.

در فصل ششم، نویسنده با تأکید بر نقش مشاهده در گردآوری داده‌های کیفی به معرفی راهکارهایی پرداخته که امکان مشاهده دقیق‌تر را برای پژوهشگران فراهم می‌آورد. مثلاً در صفحات ۱۲۰ و ۱۲۱ شش توصیه برای مشاهده در میدان پژوهش به چشم می‌خورد. نخستین توصیه توجه دقیق و همه‌جانبه به محیط فیزیکی و بافتی است که در آن پدیده مورد مطالعه قرار گرفته است. توصیه دوم توجه به افرادی است که هر یک به‌نحوی با موضوع پژوهش در ارتباطند. در چنین شرایطی پژوهشگر باید بداند چه کسانی در بافت مورد نظر حضور دارند و ویژگی‌های آنان و الگوهای رفتاری هر کدام چگونه است. توصیه سوم مربوط به دقت به فعالیت‌ها و تعامل‌هایی است که میان افراد برقرار است و هنجارهای فرهنگی و اجتماعی آنها را شکل می‌دهد. سایر توصیه‌ها در این بخش شامل تأکید نویسنده بر توجه بیشتر به گفت‌وگوهای افراد، ارتباطات غیرکلامی آنان و توجه به نکات ظریفی است که در این بافت ممکن است وجود داشته باشد. در ادامه، این فصل براساس نقشی که پژوهشگر می‌تواند در ارتباط با جامعه مورد مطالعه بر عهده گیرد، چهار نوع مشاهده معرفی شده، که عبارتند از: پژوهشگر در نقش مشارکت‌کننده و عضوی از جامعه مورد مطالعه؛ پژوهشگر در نقش مشارکت‌کننده ناظر؛ پژوهشگر در نقش ناظر مشارکت‌کننده و سرانجام پژوهشگر فقط در نقش ناظر. تفاوت مشاهدات پژوهشگر در هر یک از چهار روش به میزان حضور وی در میان جامعه مورد مطالعه بستگی دارد. در نوع نخست، پژوهشگر خود یکی از اعضای گروه مورد مطالعه است و در تجربه‌های آنان در زمینه موضوع مورد بررسی سهیم می‌شود. البته، این نوع مشاهده دچار چالشی دشوار است که یافتن راهکاری برای غلبه بر آن چندان ساده نیست. این چالش مربوط به تضادی است که میان علاقه‌مندی پژوهشگر به حفظ ساختار طبیعی محیط مورد مطالعه و رعایت «اخلاق پژوهش» ایجاد می‌شود؛ چرا که اگر سایر اعضای گروه از نقش پژوهشگر آگاه باشند، ممکن است در رفتارشان تغییراتی ایجاد کنند و شکل طبیعی محیط را دگرگون سازند. از سوی دیگر، پژوهشگر مجاز نیست مخفیانه در جمع آنان

انسجام میان

بخش‌های این اثر بر

خوانایی و سلاست آن

افزوده و خواننده را

به مطالعه آن ترغیب

می‌کند

نتیجه‌گیری

در مجموع، کتاب پژوهش کیفی: راهنمای طراحی و اجرا اثر ارزشمندی در حوزه روش تحقیق محسوب می‌شود و مطالعه آن برای علاقه‌مندان به این حوزه بسیار مفید خواهد بود. مطالعه این کتاب نشان می‌دهد هرگاه اثری مبتنی بر تجربه عملی نویسنده و دانش نظری وی باشد، معمولاً نتیجه مطلوبی حاصل می‌شود. چرا که اساساً پیوند بین دو عرصه عمل و نظر است که شناخت دقیق‌تر از موضوع مورد مطالعه را برای نویسنده به ارمغان می‌آورد. کتاب حاضر نمونه موفق از این دسته محسوب می‌شود و می‌تواند مورد استفاده دانشجویان تحصیلات تکمیلی و پژوهشگران رشته‌هایی نظیر علوم اجتماعی، علوم تربیتی، روان‌شناسی، مدیریت و کتابداری و اطلاع‌رسانی قرار گیرد. با توجه به کمبود منابع فارسی درباره این رویکرد، ترجمه این اثر نیز می‌تواند گام مؤثری برای ترویج نگاه کیفی به پژوهش به‌شمار آید.

پی‌نوشت‌ها

1. mansourian@tmu.ac.ir
2. <http://www.amazon.com>
3. Professor Sharan B. Merriam
4. Phenomenology, Ethnography, Grounded Theory, Case Study, Narrative Analysis, and Critical Research
5. Triangulation

مآخذ

- Elias, J. and Merriam, S. B. (2005) *Philosophical Foundations of Adult Education* (3rd edition) Malabar, FL: Krieger Publishing Company.
- Merriam, S. B. & Brockett, R. (2007) *The Profession and Practice of Adult Education: An Introduction*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Merriam, S. B. (1988). *Case Study Research in Education: A Qualitative Approach*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Merriam, S. B. (2002) *Qualitative Research in Practice: Examples for Discussion and Analysis*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Merriam, S. B. (Ed.), (2001). *The New Update on Adult Learning Theory: New Directions for Adult and Continuing Education*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Patton, M. Q. (2002) *Qualitative Research and Evaluation Methods*, (3rd Ed.) Thousands Oaks, CA: Sage.

پیشنهادهای ارائه‌شده است. در ادامه، این فصل جزئیات بیشتری در خصوص تحلیل داده‌ها در روش‌های مختلف کیفی نظیر پدیدارشناسی، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، موردکاوی و پژوهش‌های روایی دیده می‌شود.

فصل نهم با عنوان «روایی، پایایی و اخلاق پژوهش» به سه موضوع چالشی و دشوار در پژوهش‌های کیفی اختصاص یافته است؛ چرا که برخلاف پژوهش‌های کمی معیارهای روشنی برای سنجش این مفاهیم در رویکرد کیفی وجود ندارد. با این حال در صفحه ۲۲۹، نویسنده هشت راهکار برای ارتقاء سطح اعتبار یافته‌های کیفی پیشنهاد می‌کند، که عبارتند از: مثلث‌سازی؛ کسب تأیید مجدد درباره درستی تحلیل‌ها از کاربران؛ صرف وقت لازم برای گردآوری داده‌های کافی تا رسیدن به نقطه اشباع؛ بررسی دوباره داده‌ها توسط پژوهشگران همکار؛ مستندسازی فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها؛ توصیف دقیق‌تر و مفصل‌تر از داده‌های گردآوری‌شده و سرانجام به حداکثر رساندن تنوع در نمونه مورد مطالعه برای رسیدن به شناخت بهتر از موضوع مورد بررسی. در نهایت، کتاب با فصل دهم که درباره چگونگی تدوین گزارش در پژوهش‌های کیفی است به پایان می‌رسد. در این فصل نویسنده توصیه‌هایی برای خوانندگان در این زمینه مطرح می‌کند و آنان را به توجه بیشتر به مخاطب این گزارش‌ها و صرف وقت بیشتر برای پرداختن به جزئیات تشویق می‌کند. پس از این پیوستی نیز برای کتاب در نظر گرفته شده که در واقع خلاصه‌ای از مطالب فصل‌های آن است. در بخش پایانی نیز قبل از نمایه فهرست مفصلی از آثار مورد استناد در این اثر در بخش منابع آمده است.

امتیازها و کاستی‌ها

نثر روان، هموار و استوار کتاب مطالعه آن را بسیار آسان و دلپذیر می‌سازد. از سوی دیگر، انسجام میان بخش‌های این اثر بر خوانایی و سلاست آن افزوده و خواننده را به مطالعه آن ترغیب می‌کند. استواری و شفافیت متن کتاب نشان می‌دهد که نویسنده نه تنها تجربه‌ای طولانی در استفاده عملی از رویکرد کیفی دارد، بلکه سال‌ها تدریس درباره آن، وی را به شناختی عمیق و همه‌جانبه در این زمینه رسانده است. علی‌رغم این امتیازها نکاتی وجود دارد که می‌توانست مورد توجه نویسنده قرار گیرد تا بر سودمندی این اثر بیافزاید. نخست آنکه، تعداد و تنوع مثال‌های واقعی از پژوهش‌های کیفی در این اثر محدود و محدود است. در نتیجه خواننده‌ای که تجربه عملی از این رویکرد ندارد، ممکن است در فهم برخی از مطالب با دشواری مواجه شود. کاستی دیگر اثر مربوط به فصل چهارم کتاب است؛ با توجه به عنوان این اثر، خواننده انتظار دارد در بخشی که به مراحل گام به گام تدوین طرح تحقیق در رویکرد کیفی اختصاص یافته توضیحات کاملی ببیند. اما در این فصل مختصر که فقط ۱۸ صفحه از ۳۰۴ صفحه کتاب را به خود اختصاص می‌دهد، بسیاری از پرسش‌های خوانندگان بی‌پاسخ می‌ماند.

تعداد و تنوع مثال‌های

واقعی از پژوهش‌های

کیفی در این اثر معدود

و محدود است. در

نتیجه خواننده‌ای که

تجربه عملی از این

رویکرد ندارد، ممکن

است در فهم برخی

از مطالب با دشواری

مواجه شود